

Bálint Botond

HATEKONY ESZKÖZ-E AZ EMBERI ERTELEM A FAJUNK HOSSZÚTÁVÚ TÚLELESEHEZ?

"A modern társadalom működésének alaphipotézise, hogy a természeti erőforrások korlátlanul rendelkezésre állnak." (Gelencsér, 2022, 1).

Kényelmetlenül igaz állítás ez, amely egyszerre tartalmazza a kapitalizmus végzetes logikáját és egy evolúciós parancsot. Az élet ugyanis valahogy úgy működik, hogy hajlama van végletesen kihasználni a bőség időszakait, mert ez kell ahhoz, hogy túlélje a törvényszerűen bekövetkező inszesebb időket. Úgy látszik ez a dolog, a tobzódás, ebben az esetben látszólag a túlélés érdekében, erősebb az értelmünkénél. A problémát véleményem szerint az okozza, hogy az értelem az elmúlt pár évszázadban különösen, az utolsó néhány évtizedben pedig drámai mértékben találta ki, hogy lehet erőforrásként felhasználni mindent, ami körülvesz bennünket és ez az ami a bőség végtelen illúzióját létrehozta.

A közvetlen emberi emlékezet tapasztalata ellentétes az evolúciós tapasztalattal, miszerint nincs végtelen bőség, az mindig csak felkészülés az inségre. Az ember a technológiai robbanásig lokális lény volt, azonban ennek hatására olyan baktériumkolóniává vált hasonlatossá, amely minden tápanyagot elfogyaszt a környezetében és minden salakanyagot oda is ürít. Elértük a Petri-csésze falát. Mintha a bővülésünk nem lenne tudatos, mintha az értelmünk semmiféle önreflexióval nem rendelkezne.

Ezt a problémát, a környezet összeomlását, az élet fennmaradásának szempontjából eddig mindig az evolúció oldotta meg a bioszféra helyi egyensúlyának szintjén és nem az értelem. A bolygó szintjén is így volt ez, az emberi léptékben végtelen hosszú időben vagy külső tényezők, vagy valamilyen (ilyen értelemben) önpusztító biológiai folyamat hatása után mindig beállt egy új egyensúly. Az emberi értelem azonban túl hatékonyan használta fel a bioszférát, sokkal gyorsabban fogyaszt el mindent (a szó szoros értelemben mindent a bioszférában), mint hogy a negatív visszacsatolások lefékezhetnék vagy megállíthatnák. A "megszaladó folyamatok" tulajdonképpen ritkák, és az élet nem az ember túlélési fogalma alapján szokta "túlélni" ezeket, új bioszféra születik, új fajok. Az értelem egy új, de kipróbálatlan eszköz a túlélés hatékonyságának növelésére, ahogy egyébként a mostanában használatos etikai eszközök is.

A klímaváltozás, ami rendszeres szokása a földi légkörnek (akár mi okozzuk a jelenlegit, akár nem), és a nyersanyagválság újfajta nyomást helyez a bolygó egyetlen értelemhasználó fajára, az emberre

Az értelmünket hajlamosak vagyunk univerzálisnak tekinteni, képesnek arra, hogy minden tapasztalatot magyarázó kontextusba helyezzen és arra, hogy a részletekben megismert jelenségeket olyan fogalmakkal ragadja meg, amelynek használata tartalmazza a mögötte lévő ismeretek teljességét. És persze a nap végén azért azt gondoljuk, hogy minden lényeges dolgot tudunk, sőt a céljainknak megfelelő befolyásolásra is képesek vagyunk. Aztán abban is biztosak vagyunk, hogy az általános

célok alá (a túlélés, a jelenlegi ember által alkotott struktúrák fenntartása) rendelt konkrét fizikai célokat is helyesen választottuk meg az általános célokhöz képest.

Fel kell tennünk magunknak a kérdést, a bioszféra teljességének tekintetében releváns-e az értelmünk, és képesek vagyunk-e csoportonként és teljes fajként "értelmesen viselkedni". Természetesen nem.

Problematikus automatikusan azt gondolni, hogy a jelenlegi tudásunk összessége és a világ bonyolultsága az evolúció során kialakult értelmünk jelenlegi szintjével azonos tartományban van. Azt semmiképpen sem, hogy jelentősen meghaladja azt, azt viszont talán igen, hogy az egyes szaktudománnyal foglalkozó ember és az emberi faj tudománnyal foglalkozó tagjai mint gondolkodó közösség feltehetik maguknak a kérdést, mi a legtágabb kontextus, amit az egyes ember és a fajunk értelmezni tud? (Az egyedi értelem, a csoport szinten jelentkező értelem és a faj szintjén jelentkező értelem közötti különbségekről nem is beszélve.)

A Föld jövőjéért aggódó tudósok által feltett kérdések többsége mit sem változott az elmúlt évtizedekben. Ugyanakkor az is jól érzékelhető az elmúlt időszak távlatából, hogy egyetlen saját magunknak adott tanácsunkat sem fogadtunk meg. Nem a tudomány vallott kudarcot, hanem fajunk képtelen túllépni saját korlátain. Viszonylag időben felismertük a helyzetet, pontos és értelmes előrejelzéseket tettünk, világosan meg tudtuk fogalmazni, hogy mit kellene csinálnunk lokálisan és globálisan, fajként és törzsekként (országokként) teljesen másképp, majd látványosan nem ezen célok érdekében, a mindenkori rövid távú túlélés, javulás érdekében cselekedtünk. Jelen pillanatban nem tűnik úgy, hogy egy élhető bolygót akarnánk és tudnánk hagyni az unokáinkra, igazság szerint a gyermekeinkre sem.

Arról nem is beszélve, hogy elképesztő szigorú etikai követelményeket támasztunk, mondhatni tértől és időtől függetlenül akarunk elfogadható életszínvonalat biztosítani mindenkinek, lokálisan és bolygó szinten sem korlátozzuk a túlnépesedést és azt kívánjuk, hogy "mindenki élje túl". A lehetetlen iránti vágyakozás jól láthatóan szinte kizárja az elérhető célok kitűzését, vagyis a lehetséges megvalósítását. Lokálisan használtuk az értelmünket, ott nagyon hatékonyan, képesek voltunk ezen a szinten racionálisan cselekedni, de a teljes bioszféra kontextusában fajként már nem. Annak ellenére nem, hogy a tudományunk képes volt jól előrejelezni azt, ami ránk várt és azt is, ami még ránk vár, de a globális és a helyi cselekvéseinket ez alig befolyásolja.

Az emberi értelem lokális

Az emberiség a XIX. század vége óta kerül szembe olyan általános problémákkal, amelyek a korábban kizárólagosan a kultúra tárgykörébe utalt általános világmagyarázatokat a tudomány területére helyezik át. Amikor azonban olyan komplex egészesnek tűnő rendszerekről kell beszélnünk, mint a Föld, a bioszférájával, az időjárásával, és persze a négy és fél milliárd éves időskálájával együtt, könnyen elfelejtkezünk arról, hogy már az alapnézőpontunk is mennyire antropomorf.

Amivel itt nem számolunk az az, hogy az értelmünk a földi periodicitáshoz, energiaviszonyokhoz és relatív környezeti stabilitáshoz adaptálódott evolúció terméke. (Nem véletlen a kettős csavar, hogy az evolúciónak is adaptálnia kell.) Ahogy az értelemnek is adaptálnia kell az újfajta kihívásokhoz, ha nem tekintjük a

saját értelmünket univerzálisnak. Az önreflexivitas, az, hogy kvázi idegen lényként tekintünk magunkra, mint a bioszféra jelentős parányaira, egyszerűen nem sajátja a gondolkozásmódunknak, vagyis az értelmünknek.

Jim MacNeil, aki 1987-ig egy ENSZ által létrehozott olyan bizottság titkára volt, amely a fejlődés és a környezetrombolás kapcsolatát vizsgálta, A fenntartható gazdasági fejlődés stratégiai című tanulmányában (MacNeil, 1989) világossá teszi, teljesen tisztában van mindenki azzal, hogy a rövid távú célkijelölés általános gyakorlat minden szinten. Mégis elmondhatjuk, hogy a következő 35 évben a kormányok viselkedése alig változott, a fogyasztási szerkezet csak romlott, a vállalatok érdekérvényesítő képessége lett a meghatározó, nem a tudósoké, a lakosságé (a faj általános tagjaié), a valódi közérdekek pedig fogalmilag is teljesen homályossá váltak. Mindenki tudja, hogy a multinacionális cégek minden értékválasztásukról hazudnak, ők pénzelik a valódi problémákat elfedő civil szervezeteket és a politikusok irracionális döntéseit is, de a példátlan technológiai fejlődés ellenére, a nyersanyagok és az energia végtelenül pazarló felhasználásának és a környezetszennyezésnek a költségeit továbbra is a társadalomra és a jövőre terhelik. Vagyis a rendszer végtelennek tételezett fenntartása érdekében pont nem a közvetlen végfelhasználóra, a fogyasztóra. És ennek a nyilvánvaló megtapasztalása ellenére mégsem vagyunk képesek fajként és országokként racionálisan cselekedni. A társadalmi döntéshozatali technikáink semmit sem fejlődtek, sőt az alkalmazkodóképességünk látványosan romlott az elmúlt évtizedekben. Igazából nem láthatóak azok a szükséges önreflexiók, amelyeket a helyzet tudományos értelemben megkívánna. A "társadalomtudomány" nem szállította a természettudományok által jelzett kihívások mellé az ember, az emberiség, a társadalmak választát.

Az értelmünk nem komplex logikai összefüggések felismerésén, egymással azonos térben létező, részenként is együttható és egymásra ható rendszerek absztrakcióján, hanem a stabil környezet "szokásainak" megtanulásán, kitanulásán alapul. Értelmünk a kontextusok ismeretén alapul, ebben az értelemben a természeti törvények, szabályok, állandó együttállások, stb. is kontextusok. A tágabb absztrakció tehát nem feltétlenül szükségszerű ahhoz, hogy értelmes lénynek bizonyuljunk a saját környezetünkben. Az evolúció ugyanis egyszerre feltételez változó és stabil környezetet, első körben nincs szükségszerűen összefüggés a túlélés és a túlélési képességek között. Ez az értelemre, mint tulajdonságunkra, úgy tűnik különösen igaz.

Az értelem is csak egy részlet

Amikor annak a rendszernek a működésére csodálkozunk rá, amiben létrejöttünk és arra a folyamatra, amelynek részei vagyunk, arra döbbenünk rá, hogy ennek a rendszernek semmilyen formában nem szükségszerű tulajdonsága az, hogy minket életben tartson. Nem biztos, hogy jó metafora az, hogy az ember, pontosabban az euroatlanti civilizáció technikája "elrontott" valamit, vagyis, hogy a Földnek, a bioszférának van helyes állapota. A Föld egy folyamat, csak pillanatnyi állapotai vannak. Ez egy célokság nélküli rendszer. Egyensúlytalanságai csak a mi értelmezésünkben "kihalási" események, kilengései, a naprendszer millió vagy tízmillió években mérhető ciklusainak és a Tejútrendszer egyedi eseményeinek véletlenszerű eredői. A Föld parányaiként kell szemlélnünk magunkat, nem az uralás a lehetőségünk, hanem az alkalmazkodás, a beilleszkedés a túlélésünk záloga. Persze

lehet, hogy az értelem eszközével uralhatunk is részfolyamatokat, de ebből nem következhet túlzott hübrisz.

A modern és a posztmodern ember világról szóló tapasztalata eddig a korlátlanlanság volt. (A posztmodern utánánál már nem is prioritás a túlélés, tehát a fenti megjegyzések nem is vonatkoznak igazából rá.) Fura, hogy milyen gyorsan alapbeállítódásunk lett ez, hiszen egész történetünk a legutóbbi időkhöz a szűkös erőforrásokról szólt. Viszont evolúciósan előnyös szokásunk volt a XIX. századig, hogy mindig észrevettük és kihasználtuk a bőséget. Az elmúlt 150 évben azonban mindenből képesek voltunk erőforrást csinálni, a technika megegerszerezte, sőt pár évtizedre, gyakorlatilag végtelenné tette az elérhető erőforrásokat. A "nem törődünk a következményekkel" kifejezés itt filozófiai mélységű. A szóban forgó következményeknek a leírására ugyanis nem léteztek fogalmaink sem a kultúrában, sem a tudományban. Az értelmünkben sem, mert ezekben a méreteken nem vagyunk képesek gondolkodni. Ugyanis szükségszerűen mindig a túlélők szempontjából látjuk a történetet (Elias Canetti *A túlélő*), mert eddig mindig voltak túlélők ugyebár, ez az evolúció, vagyis az élet egyik nagy tautológiája.

Az értelmünk most, egy nyilvánvaló válság hatására kezd el belenőni a Föld méretű gondolkodásba. De ez csak a probléma érzékelése, és az abból következő zavarodottság. Új módon, új eszközként és új célok érdekében kell használnunk az értelmünket. Mi most az emberi értelem kontextusa? Nem a légkör, nem az éghajlat, nem az üvegházhatás, nem a probléma popkulturális szintre konvertálása vagy politikai eladhatósága, és még végtelen partikuláris, de mégis kihagyhatatlan kérdés, hanem mindez együtt. Szinte minden természettudományos tudásunkat, a matematikánkat, a tudományfilozófiánkat, vagyis a legmélyebben értelmezett tudományos módszertanunkat egyszerre kell használnunk.

A klímaváltozás evolúciós kihívás is, ami nem csak az ember, mint biológiai értelemben vett faj előtt tornyosul, hanem ettől teljesen függetlenül az értelem, az emberi értelem előtt álló kihívás is. Nem a tudomány előtt álló feladat csupán, hanem az értelem számára kihívás. Az értelmünk (embervoltunktól eltávolított) használata és az értelmünk önreflexivitása lesz a kulcs. A túlélés nem cél, hanem következmény, ezt ne feledjük el, ahogy azt sem, hogy nem a jelenlegi emberiség fogja túlélni, mert a túlélés szinte sohasem egyéni.

Irodalom

- Gelencsér, A. (2023). *Ábrándok bővületében A fenntartható fejlődés korlátai.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MacNeil, J. (1989). A fenntartható gazdasági fejlődés stratégiai . *Tudomány/A Scientific American* magyar kiadása, november, 126-135.